

Ontwerpen met een biografie van de Zandstad

Reconstructie zandgronden Oost-Brabant

Inhoudsopgave

- I. Context en inhoud van het project**
 - Het project in samenhang
 - Aansluiting op KICH
 - Achtergrond van het project
 - Reconstructie
 - De opgave
 - Biografie

- II. Karakterisering en organisatie van het project**
 - Karakterisering

I. CONTEXT EN INHOUD VAN HET PROJECT

Het project in samenhang

Het kennisproject *Ontwerpen met een biografie van de Zandstad. Reconstructie zandgronden Oost-Brabant* behelst het omzetten van recent verworven wetenschappelijke inzichten in de *beeldvorming* van het verleden van de Brabantse zandgronden in een praktisch experiment met de implementatie van die inzichten in enkele reconstructiegebieden. Het experiment spitst zich toe op de relaties tussen door historici aangedragen (materiële en immateriële) beeldvorming van concrete gebieden en actuele ontwerpogaven in die gebieden. Dit experiment kan voor de betrokkenen nieuwe ervaringen opleveren in het denken over en de praktische omgang met het ‘verleden landschap’ en de dagelijkse werkroutine beïnvloeden.

Het spreekt voor zich dat een dergelijk innovatief project zich niet lineair ontplooit, maar volgens het principe van voortschrijdend inzicht. Met name de startfase dient welomschreven te zijn, gevolgd door een aanduiding van de samenhang tussen de projectonderdelen.

De *doelstelling* van het kennisproject raakt aan de kern van het Belvederebeleid en past naadloos in de door het SFA geformuleerde reeks doelen: stimuleren van derden door het vergaren en structureren van kennis en methoden, voorbeeldwerking, kennisoverdracht en –uitwisseling. De primaire doelgroep van het project zijn planners en ontwerpers. Meer algemeen mag verwacht worden dat het project een uitstraling heeft naar beleid en bestuur.

De centrale vraag in dit Belvedere-kennisproject is *hoe de beeldvorming van het verleden op verschillende momenten van landschappelijke transformatie een rol in de hedendaagse planvormingsprocessen kan gaan spelen*. Meer concreet is het project erop gericht om een recente historische benadering van een concreet gebied – een Biografie van de Brabantse zandgronden – experimenteel te bewerken en geschikt te maken voor een ontwerpende benadering, opdat delen van de gebiedsgeschiedenis een plaats kunnen krijgen in plannen voor de toekomst. Als gebied is gekozen de regio Eindhoven en omstreken met als brandpunten de reconstructiegebieden de Peel en Beerze-Reusel. De ‘switch’ van het verleden naar de toekomst via een tussentijdse bewerking door historici, planners, ontwerpers en informatiespecialisten (Beeldsafari en Interactieve Test Biografie) moet uiteindelijk uitmonden in een handboek met drie lagen: theorie van het Belvedere-denken, instrumentarium voor het Belvedere-handelen en de Brabantse zandgronden als Belvedere-proefstation waarin theorie en instrumentarium worden getest. Op de korte termijn zijn Beeldsafari en Interactieve Test Biografie geprogrammeerd, terwijl het resultaat op de wat langere termijn een Handboek zal zijn. Een dergelijk handboek is op zijn minst een weergave van de reflectie over het denken en handelen binnen de projectonderdelen en alleen al vanwege de hoeveelheid tekst ongeschikt voor vluchtige media als internet en dergelijke.

Achtergrond van het project: transformatie en turbulentie

Noord-Brabant telde in 1999 2,35 miljoen inwoners (waarvan een derde deel woonachtig binnen de gemeentegrenzen van Breda, Eindhoven, Helmond, 's-Hertogenbosch en Tilburg), een aantal dat de komende twintig jaar met 200.000 zal groeien. Verwacht wordt dat er rond 2020 ongeveer 1,1 miljoen woningen in de provincie staan; dat is een toename met 170.000 woningen. Meer dan dertig procent van de Brabanders zal vergrijsd zijn. Dit gegeven stelt hoge eisen aan de leefbaarheid, bereikbaarheid, dienstverlening en verzorgingsgraad in het gebied. De groei van de regionale economie leidt tot claims op bedrijventerreinen en vormt met het toenemend autogebruik een bedreiging voor een aantrekkelijk vestigingsklimaat. De ruimte versteent en versnipperd. Het opknippen en ontmengen, niet alleen van de ruimte maar ook van het cultureel bewustzijn en het kwaliteitsstreven, bepaalt in hoge mate de huidige ruimtelijke ontwikkelingen.

Uitkomst van deze radicale verstedelijking is een regio, die met de aanduiding Zandstad wellicht het beste kan worden gekarakteriseerd. Zandstad is te beschouwen als een uitvergroete decentrale stad met een aantrekkelijk vestigingsklimaat, uitstekende verplaatsingsmogelijkheden, landgebruik dat onthecht functioneert van zijn bodem en een bonte verzameling inwoners die mentaal en fysiek geheel is verstedelijkt. In Zandstad heeft ook de belangrijkste motor van het voormalige ‘platteland’, de landbouw, een metamorfose zonder weerga ondergaan. In deze regio is het verschil tussen stad en platteland definitief naar de archieven verwezen; er bestaan slechts graduele verschillen in de verhouding bebouwd-onbebouwd.

Tegenover deze groei staat krimp. De landbouw zal zich aan maatschappelijke wensen, Haagse en Brusselse

regelgeving moeten onderwerpen. Daarnaast kan de polarisatie tussen landbouw en natuurbescherming leiden tot harde grenzen tussen het intensieve agrarische productielandschap en natuurbouw. Agrarische groei is hooguit denkbaar in combinatie met natuur- en landschapsbeheer en recreatie. Brabant verdroogt intussen en in het kleigebied dreigen overstromingen. Kortom: groei leidt tot steeds meer gebouwen, wegen, milieubelasting en een afnemende ruimtelijke variatie in het landschap en het karakter van de dorpen.

Juist vanwege deze grote turbulentie is het project *Ontwerpen met een Biografie van de Zandstad* toegespitst op de Brabantse zandgronden: hoe kan in het ontwikkelingsproces in dergelijke hogedrukgebieden de lokale en regionale geschiedenis een rol spelen in de regie van de toekomst?

Reconstructie

Anno 2000 was er in Nederland voor 1,1 miljoen hectare aan landinrichtingsprojecten in uitvoering of in voorbereiding. Dat is een derde van het nationale grondgebied. Koppelen we dit gegeven aan de uitwaaiende verstedelijking, de claim op grond voor waterberging, de grondaankopen om de Ecologische Hoofdstructuur te realiseren, en erfgoedclaims, dan beklijft het beeld van een complexe transformatie. De Zandstadregio is één van de brandpunten van dergelijke majeure veranderingsprocessen: grofweg tweederde van de boeren zal zijn bedrijf beëindigen of naar neveninkomsten moeten uitkijken en de intensieve (pluim)veehouderij wordt strenger gereguleerd. De reconstructieplannen vallen onder de invloedssfeer van de Zandstad.

De traditionele plattelandsamenleving, met het boerenbedrijf als economische drager, heeft plaatsgemaakt voor een lokaal ingekleurde globale stedelijkheid met processen van concentratie en schaalvergroting, waarin de hang naar trendy comfort hand in hand gaat met het zoeken naar contact met ‘een’ verleden. Het gat dat in het landelijk gebied valt wordt tot op heden vooral gevuld met nogal eenzijdige ideële claims die neerkomen op de domesticering van het betere ik. Dat betekent dat stedelingen, forensen en neo-dorpelingen stedelijk vertier zoeken in natuur en recreatie, ingebed in een geïdealiseerd verleden dat opnieuw moet worden uitgevonden en vervolgens ontworpen. De bouw van dit decorum gaat veel geld kosten, zonder dat er duidelijkheid is over rendement. Het is onhelder of het idee van ecologische landbouw en niet-agrarische nevenactiviteiten op grote schaal economisch gewin zal brengen. Ruimtelijke fragmentatie en de individualisering van het rurale ondernemerschap staan op gespannen voet met het streven naar een regionale ruimtelijke samenhang, zolang invloedrijke opdrachtgevers en ruimtelijke regie ontbreken.

De van rijkswege beoogde kwaliteitsimpuls van de reconstructiegebieden in Zandstad heeft een sterk top-downkarakter en wordt gekenmerkt door grote haast. Was de Reconstructiewet oorspronkelijk door paniek ingegeven – het streven naar varkensvrije ‘brandgangen’ door het maken van een raster met stroken van 500 meter die het ‘overslaan’ van virussen moesten voorkomen –, al spoedig werd die uitgebreid met milieu-ambities, namelijk het realiseren van de Ecologische Hoofdstructuur. De spanning tussen landbouw en natuuraanleg werd in één wet ondergebracht. De wet geeft termen en procedures om de reconstructievoornemens in ruimtelijke planfiguren om te zetten, waarbij de kunst is om het generieke van de wet regiospecifiek te vertalen.¹ Juist dit maatwerk is de angel in de reconstructie.² De voortvarendheid die de Reconstructiewet ademt, wordt geremd door de lange marsroute naar doorwerking in streek- en bestemmingsplan via inspraak- en rechtsbeschermingsprocedures, complexe financieringsafspraken en de verdeling van verantwoordelijkheden tussen rijk, provincie en gemeenten.

Een gebrekkig beleidsproza houdt oude concepten in leven die niet meer adequaat zijn om hedendaagse problemen op te lossen. Functiescheiding (het denken in zones en corridors) en integraliteit (alle belangen afwegen) kenmerken de top-down benadering vanuit de rijksoverheid, een generieke benadering die het landschap in monofunctionele vlakken opdeelt. De doctrine van de integrale afweging lijkt geheel te zijn losgeweekt van de maatschappelijke context, waarin zich verstedelijkingsprocessen voltrekken. Die doctrine kan alleen worden gehandhaafd door een overheid die daarin gelooft en haar dwingend oplegt.³ In Zandstad is het probleemoplossend vermogen ervan gering. In de *Nota Ruimte* is “BrabantStad” als tweede stedelijk netwerk van Nederland opgenomen. Het actieprogramma dat de provincie en de Brabantse Stedenrij hebben

1 Provincie Noord-Brabant, *Reconstructie aan zet*, Den Bosch 2001.

2 A. van den Brink en J. Heinen, ‘Kwaliteitsverbetering van de zandgebieden’. Th. Beckers en J. Janssen, ‘Het afwezige landschap. Ontwerpen aan de Reconstructie zandgronden’, *Stedebouw en Ruimtelijke Ordening*, (2004) 1, 58-61.

3 A. Faludi en A. van der Valk, *Rule and order: Dutch planning doctrine in the twentieth century*, Dordrecht 1994.

ontwikkeld, omvat elf projecten, waaronder regionale toplocaties voor bedrijvigheid bij Helmond, Den Bosch en Moerdijk en verbetering van de verkeersinfrastructuur. Om het ruimtelijke dilemma van het rurale Brabant verder aan te scherpen: In een persbericht van de ministeries van LNV, VROM V&W, de provincies Brabant, Limburg, Overijssel en Utrecht en de VNG van 24 april 2004 stond te lezen: ‘De uitvoering van varkensvrije zones is van de baan’. Ze hebben hun betekenis verloren omdat de Europese Commissie het vaccineren van besmette varkens alsnog heeft toegestaan. In 2004 bleek uit een analyse door de provincie Brabant dat de zeven regionale reconstructieplannen voor Oost- en Midden-Brabant ruimte scheppen voor een forse groei van de varkensstapel. Op de 1750 aangewezen concentratielocaties wordt niet – zoals gepland – gekrompen van 4,8 naar 3,8 miljoen, maar de komende tien jaar doorgroeit naar 14,6 miljoen varkens (en in het meest extreme scenario 19,6)!⁴ Anno 2004 lopen er in Brabant weer net zo veel varkens rond als vijf jaar geleden, toen de Reconstructiewet werd aangenomen. Gemeten aan de doelstellingen van die wet hebben de Reconstructiecommissies hun werk nog lang niet voltooid. Vandaar ook dat het voorgestelde kennisproject zich niet al te veel wil aantrekken van de planhorizon en de agenda van de Reconstructiecommissies die in 2007 hun werk moeten hebben afgerond.

De opgave

Uitgaande van het gegeven dat voor vrijkomende grond nieuwe economische dragers moeten worden geïntroduceerd, waarin het locale en regionale verleden een vitale rol speelt, is de inzet van het Belvedere kennisproject *Ontwerpen met een Biografie van de Zandstad* gericht op de vraag op welke wijze planners en ontwerpers historische dragers in hun plannings- en ontwerp repertoire kunnen opnemen en die in de reconstructiegebieden inbrengen.

De verstedelijking is een insluiper, maar wel bij daglicht. De structuurveranderingen in combinatie met de ongekende welvaart leiden ook in Zandstad tot een nieuw stedelijk landschap: hypermobiel, ruimtelijk discontinu en de nostalgie tartend. De onstuimige groei van de Brabantse stedenrij roept de vraag op hoe een krimpende landbouwsector en nieuwe hoogwaardige woon- en werkplekken kunnen worden verzoend en ingepast in het bestaande verstedelijkte landschap. Hoe zal Zandstad zich ontwikkelen in deze hogedrukpan? Om planmatig te anticiperen op dit oord van transformatie voldoen de traditionele instrumenten om behoud en ontwikkeling van cultuurlandschappen te regelen (landinrichtingsplan, bestemmingsplan en streekplan) niet langer.⁵ Het begeleiden van de groeistuipen van Zandstad vergt andere denkfiguren, andere planfiguren, andere ontwerpconcepten, evenals de inpassing van de Biografie van de Zandstad. *De centrale vraag is hoe de beeldvorming van het verleden op verschillende momenten van landschappelijke transformatie een rol in de hedendaagse planvormingsprocessen kan gaan spelen.* Daarnaast hoe deze beeldvorming een plaats kan worden gegeven in ontwerp- en belevingsstrategieën om het toekomstige landschap van Zandstad vorm te geven.

Biografie

Sinds enkele jaren experimenteert een onderzoeksgroep van de Vrije Universiteit met een relatief nieuwe benadering van landschappen – de biografische benadering – om greep te krijgen de historische dimensie daarvan. Inmiddels heeft deze benadering in het Belvedere-beleid ingang gevonden, bijvoorbeeld in het Limes-project.

Een biografische benadering bundelt, binnen de historische en ruimtelijke context van een gekozen gebied, materiële en immateriële substantie. Een biografie hanteert een narratief concept, rijgt verhalen aaneen over de mens als schepper van het landschap en laat zich ‘diep’ lezen: het landschap als visueel-ruimtelijk product van structuurbepalende bewerking door talloze generaties en door de natuurlijke krachten. Een biografie van een landschap behandelt drie dimensies:

1. Als metafoor beschouwd biedt een biografie niet alleen een lineaire ‘Werdegang’ van een landschap (kennislichaam, depot van functies, objecten en ruimtelijke eenheden), maar ook een veranderingsproces vol breuken en transformaties.
2. Daarnaast biedt een biografie volop ruimte voor emoties, sentimenten en zintuiglijke waarnemingen die

4 R. Lodewijks, ‘Vrij baan varkens Brabant’, Dagbladen on line, 12-5-04.

5 J. Janssen, ‘Ruimtelijke kaders voor een industrialiserende regio. De evolutie van de streekplanning in oost Noord-Brabant’, in: *Noord-Brabants Historisch Jaarboek*, Den Bosch 2003, 176-222. Idem, ‘Planning tussen musealisering en modernisering’, *Oase* 60, Nijmegen 2002, 77-101.

deel uitmaken van de herinneringshuishouding: de behoefte aan traditie, nostalgie en musealisering; de dwangmatige neiging tot het onderdrukken van een schaamtevol verleden (vergeetfabriek); en het exotische (het verleden is verontrustend ver).

3. Tenslotte richt een biografie zich op systemen van controle op geschiedschrijving door in- en uitsluiting van bepaalde verledens, relicten en transformaties, waarbij de rol van belangen, ideologieën, standpunten en denkwijzen nader worden beschouwd. Het is een projectievlak voor zingevende constructies: ideeën, mentaliteiten, culturele tradities, religieuze ervaringen en imaginaire betekenissen.

De biografische benadering wordt uitgeprobeerd in een concrete regionale eenheid: de Zandgronden van Oost-Brabant. De opgave is om de historische kennis die neerslaat in een biografische interpretatie van het gebied – waarmee de afgelopen jaren door VU-onderzoekers is geëxperimenteerd - zodanig voor planners en ontwerpers te bewerken dat zij bepaalde elementen daarvan in de planvorming voor de toekomst kunnen inbrengen.

II. KARAKTERISERING EN ORGANISATIE VAN HET PROJECT

Karakterisering project

Een kennisproject veronderstelt dat er onderzoeksresultaten beschikbaar zijn of verzameld kunnen worden. Het gaat hier niet alleen om experimenteel en nieuw historisch onderzoek, maar ook om onderzoek dat past in de traditie van de ontwerpende disciplines.⁶ Vanaf het einde van de negentiende eeuw hebben stedenbouwkundigen, landschapsarchitecten en later planologen een traditie opgebouwd in het 'survey', een verkenning van het terrein waarvoor zij een plan (lieten) ontwerpen. Echter: onderzoek door historici verschilt sterk van onderzoek door ontwerpers of planologen. De verhouding tussen onderzoek en ontwerp wordt in het project op scherp gezet door een multidisciplinaire uitwisseling tot stand te brengen.

In het project *Ontwerpen met een biografie van de Zandstad* wordt het experiment gewaagd om de 'survey'-gegevens van de biografie (die een startpunt in het verleden heeft) in wisselwerking te brengen met een eigentijds ontwerp-survey (dat start in het heden en trechtervormig naar restanten uit het verleden terugkijkt). Kortom, in dit kennisproject wordt een poging ondernomen om de uitkomsten van recent interdisciplinair historisch onderzoek naar de zandgronden van Noord-Brabant zodanig te (laten) bewerken dat

- a. ontwerpers er hun eigen onderzoeksmethodiek op kunnen loslaten om een analyse van reconstructiegebieden te maken, inclusief het huidige en het vroegere landschap van de Zandstad;
- b. planners en ontwerpers de bewerkte historische kennis kunnen omzetten in ontwerpconcepten die bruikbaar zijn in de planvorming voor de reconstructiegebieden.

In welke opzichten wijkt dit project af van het project *Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling* ('The biography of a sandy landscape: cultural history, heritage management and spatial planning in the Southern Netherlands') dat VU-archeologen, historisch-geografen, historici en architectuurhistorici sinds twee jaar in opdracht van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) uitvoeren? Het vertrekpunt van dat project is nadrukkelijk het (archeologische) bodemarchief zelf en de vraag die daaruit voortvloeit hoe dit archief zoveel mogelijk behouden kan blijven door het een plaats te geven in de huidige ruimtelijke ordeningspraktijk. In het voorgestelde kennisproject wordt niet alleen vertrokken vanuit de huidige ruimtelijke opgave zoals boven beschreven, maar wordt bovendien de stap gemaakt naar een selectie van (biografische) verhaallijnen die als basiskennis en als inspiratiebron kunnen dienen voor ontwerpexercities die erop zijn gericht de historische verhaallijnen in de planvorming voor de toekomst te incorporeren. Kortom: de kennis die vanuit het NWO-project wordt aangedragen ondergaat drie filteringen: door historici, ruimtelijk ontwerpers en informatiespecialisten.

(Verkorte versie, gebaseerd op de versie van 12 augustus 2004)

6 K. Bosma, 'Het kennislichaam van de stedenbouwkunde. Groei en krimp', *Stedenbouw en Ruimtelijke Ordening*, (2003) 5, 10-14. K. Bosma, *J.M. de Casseres. De eerste planoloog*, Rotterdam 2003.